

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.14+340.128

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v1.2023.1>**А. В. Запорожченко***аспірант, молодший науковий співробітник**Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва**імені академіка Ф. Г. Бурчака**Національної академії правових наук України**orcid.org/0000-0003-3973-715X*

РЕВОЛЮЦІЙНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ – ВІД ШИРОТИ ДИСКРЕЦІЇ ДО СВАВІЛЛЯ ТА СУЦІЛЬНОЇ ЗАРЕГУЛЬОВАНОСТІ

У статті розглянуто революційну правосвідомість, яка була введена у правовий дискурс завдяки Декретам «Про суд» № 1, 2 та 3, а також Тимчасовим положенням про народні суди і революційні трибунали УСРР.

З позиції автора, революційна правосвідомість не є правосвідомістю у загальному розумінні, а становить собою санкціоновану радянською владою свавільну дискрецію. Подібна ситуація склалася через використання логічної помилки – підміни понять, де дискрецію та розсуд у декретах радянської влади було замінено на поняття правосвідомість чи совість. Разом з тим у цих актах неодностайним є використання понять революційний та соціалістичний, що сталося через ігнорування владою чіткого їх розуміння, а відтак правового нігілізму. Відсутність меж та обмежень дискреції спровокувала використання невинного насильства під час встановлення радянської окупації на землях які увійшли до складу СРСР після його проголошення, шляхом свавілля. Подібне правове регулювання автор визнає таким, що не могло мати нічого спільного з принципами правладдя та справедливості які відомі нині.

Побіжно аналізований вплив революційної правосвідомості, як правового хаосу, на подальше становлення «соціалістичної законності», й досить різку зміну курсу від вільного встановлення правових норм будь-яким суб'єктом, на збільшення правового регулювання шляхом введення казуїстичних норм.

Висвітлено що зарегульованість правозастосування у СРСР стала причиною ще більшого використання розсуду правозастосувачами, що на думку певних тогочасних дослідників, що становило загрозу законності.

Висловлено припущення що через викривлене розуміння та використання дискреції та розсуду, сучасні дослідники, подекуди вбачають у них поле для корупції та свавілля, оскільки використовують для формування таких висновків архаїчне, радянське бачення.

Ключові слова: революційна правосвідомість, дискреція, розсуд, свавілля, правовладдя.

Zaporozhchenko A. V. REVOLUTIONARY LEGAL CONSCIOUSNESS – FROM BROAD DISCRETION TO ARBITRARINESS AND COMPLETE REGULATION

The article examines the revolutionary legal consciousness that was introduced into the legal discourse through Decrees «On Court» No. 1, 2 and 3, as well as the Provisional Regulations on People's Courts and Revolutionary Tribunals of the Ukrainian SSR.

From the author's point of view, revolutionary legal consciousness is not legal consciousness in the general sense, but rather arbitrary discretion sanctioned by the Soviet authorities. This situation arose due to the use of a logical fallacy – the substitution of concepts, where discretion and judgment in the decrees of the Soviet authorities were replaced by the concepts of legal consciousness or moral sense. At the same time, the use of the concepts of revolutionary and socialist is not unanimous in these acts, which was due to the authorities' ignoring their clear understanding and, consequently, legal nihilism. The absence of limits and restrictions on discretion provoked the use of unjustified violence during the establishment of Soviet occupation in the lands that became part of the USSR after its proclamation, through arbitrary means. The author recognises that such legal regulation could not have anything to do with the principles of the rule of law and justice as they are known today.

The author briefly analyses the impact of revolutionary legal consciousness as legal chaos on the further development of "socialist legality", and a rather sharp change of course from free establishment of legal norms by any subject to an increase in legal regulation through the introduction of casuistic norms.

The author highlights that overregulation of law enforcement in the USSR led to an even greater use of discretion by law enforcement, which, according to some researchers of that time, posed a threat to legality.

The author suggests that due to a distorted understanding and use of discretion and judgement, modern researchers sometimes see them as a field for corruption and arbitrariness, since they use an archaic, Sovietised vision to form such conclusions.

Key words: revolutionary legal consciousness, discretion, judgment, arbitrariness, rule of law.

Постановка проблеми. Сучасний потяг до дослідження природного права нерозривно пов'язаний з утвердженням більш широкого застосування дискреції та розсуду в усіх сферах права та громадянського суспільства. Пошуки витоків дискреції неминуче вимагають розгляду її девіацій. Однією з таких девіацій можливо виявити так звану революційну правосвідомість яка була проголошена керівним способом вирішення судових спорів у «часи становлення радянської влади» 1917–1921 рр. До того ж такий початок становлення «соціалістичної законності» неминуче призвів до подальшого впливу на право та правознавство СРСР, та України за радянської окупації, який можна прослідкувати і донині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження революційної свідомості в Україні здійснювалися Д. О. Вовком, С. В. Губар, В. О. Десятник, А. Ю. Івановою, В. М. Козаченко, М. В. Мельник, Н. М. Пархоменко. Однак, здебільшого, революційну правосвідомість розглядали саме як правосвідомість, а не сукупність дій прямо пов'язаних з дискрецією та розсудом.

Саме тому, **метою статті** є вияв революційної правосвідомості як свавільної дискреції, а також висвітлення подальших тенденцій розвитку дискреції та розсуду в юридичному дискурсі СРСР.

Виклад основного матеріалу. Т. Гоббс вказував, що «природне право, яке письменники зазвичай називають *jus naturale*, це свобода будь-якої людини використовувати власні сили на свій розсуд для збереження своєї власної природи, тобто власного життя, і, отже, свобода робити все те, що, на її думку, є найбільш належним для цього». При цьому наголошуючи, що «[...] *jus i lex*, право і закон [...] слід розрізняти, тому що право полягає у свободі *щось робити чи не робити*, тоді як закон визначає та зобов'язує до однієї з частин цієї альтернативи: так що закон і право відрізняються настільки ж, наскільки зобов'язання і свобода, які в тому самому питанні несумісні» (тут і далі, курсив у цитатах наш – З. А.) [1, с. 79].

Підтримує подібні інтенції й Спіноза, який вважав, що «ніхто не може перенести на іншого своє природне право або свою здатність вільно розмірковувати і судити про будь-які речі, і ніхто не може бути змушений до цього» [2, с. 366].

«Те правління вважається насильницьким, яке важиться на розум, і що верховна величність, певно, чинить несправедливість підлеглим і узурпує їхнє право, коли хоче приписати, що саме кожен має приймати як істину і відкидати як брехню [...]. Адже це є правом кожного, що ним ніхто, хоч би й бажав цього, не може поступитися» [2, с. 366], – так Спіноза писав 1670 року, і слова ці актуальні й понині. Водночас, ця думка наштовхує нас на події радянської окупації України, які вплинули на всі верстви

життя та науки, не виключаючи і зміни у юридичний дискурс.

Після Жовтневого перевороту, «Великої Жовтневої соціалістичної революції», що відбувся 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, з метою заміни «буржуазного» судочинства, Радою Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки було прийнято Декрет про суд № 1 від 5 грудня (22 листопада) 1917 р., яким ліквідовувалися усі судові та присудові органи які існували до прийняття цього декрету, при цьому, утворювалися інші органи судової влади, та скасовувалося будь-яке законодавство яке суперечило декретам Центрального виконавчого комітету Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та Робітничого і селянського Уряду, а також програмам-мінімум Російської соціал-демократичної робітничої партії та Партії соціалістів-революціонерів. Особливої уваги, в контексті нашого дослідження, є спосіб користування новоствореними судовими органами «законами повалених урядів лише остільки, оскільки такі не скасовані революцією і не суперечать *революційній совісті та революційній правосвідомості*» (стаття 8 Декрету №1) [3, с. 125]. У частині 11 Декрету про суд № 2 від 15 лютого 1918 р. вже йдеться про таке: «ст. 36. У цивільних та кримінальних справах суд керується цивільними та кримінальними законами, що діють дотепер, лише остільки, оскільки такі не скасовані декретами Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів і не суперечать *соціалістичній правосвідомості*» [3, с. 473]. 13 липня 1918 р. було прийнято Декрет про суд № 3, де використовувалася також дещо інша конструкція: «Ст. 3. Надати місцевим народним судам накладати покарання до 5 років позбавлення волі, керуючись декретами Робітничо-Селянського уряду та *соціалістичною совістю*» [4, с. 17]. В історії України ці акти вилилися у певну їх квінтесенцію – Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УСРР від 14 лютого 1919 р., де, у статті 21, встановлено, що «Революційний Трибунал при встановленні такої [міри покарання] керується насамперед інтересами Соціалістичної Революції, а потім *соціалістичною правосвідомістю*» [5, с. 36]. Таким чином, було закріплена можливість для «суду» користуватися, фактично, власною дискрецією, наприклад шляхом абсолютно вільного призначення покарання, визнання певної сукупності дій злочинном без жодного обґрунтування. Може здатися що таке правове регулювання засноване на гегемонії природного права над позитивним, однак, якщо врахувати політику «червоного терору» то стає зрозумілим що це виключна гегемонія нічим не обмеженої жорстокості та ненависті, яка не може бути навіть пов'язана з дискрецією.

Як зазначають сучасні дослідники перехід від «буржуазного» права на революційну доцільність та революційну правосвідомість ознаменував собою індульгенцію на застосування пролетаріатом та партією більшовиків необмежених засобів: «Таким чином обґрунтовували застосування насильства щодо всіх соціальних верств і груп, які протистояли диктатурі пролетаріату; закладали підвалини зневажливого ставлення до права й усвідомлення пріоритету влади над ним» [6, с. 175]. Ми цілком погоджуємося з цією думкою. До того ж, зазначимо, що, самі автори цих декретів не змогли прийти до одностайної назви такої заміни законодавству, не говорячи вже про заміну права. На це також вказують науковці, оскільки з положень декретів зрозуміло, «що такі словосполучення не ототожнюються» [7, с. 40]. На нашу думку, це свідчить про відсутність бодай якогось розуміння як тлумачити та використовувати ці поняття.

Революційну правосвідомість нині слушно визначають як «погляди конкретного судді щодо «революційної доцільності», сформовані на основі відповідного рівня правової культури» [7, с. 41]. Цікаву, можливо, неявну паралель між революційною правосвідомістю та розсудом (хоча процес створення норм без використання аналогії права, закону, чи звичаю ми вважаємо дискрецією) проводить у своїй класифікації форм правосвідомості як джерел права А. Ю. Іванова, де пропонувано визначати фахову правосвідомість, як «суддівський розсуд у прийнятті рішення або в обранні чим керуватися – законодавством або революційною правосвідомістю», а революційну правосвідомість як «погляди конкретного судді щодо політичної доцільності (радянський досвід)» [8, с. 57].

Ці визначення дають нам підстави вважати що таким чином відбулася підміна понять, адже саме необмежена, свавільна дискреція судді, обрамлена у призму революційної, соціалістичної правосвідомості, совісті абощо, є джерелом права, причому такого, що не має нічого спільного з правовладдям, в сучасному розумінні.

Нині можна віднайти компліментарні наукові статті стосовно «революційної правосвідомості» [9]. Так, авторка вважає що «внаслідок особливостей історичного моменту революційна правосвідомість відіграла (хоча й короткочасно) роль одного з провідних джерел права. Це було виправдано не тільки загальнополітичними, а й спеціально-правовими причинами [...]» [9, с. 47]. На нашу думку у сучасному світі не може бути місця жодному виправданню тотальної сваволі під егідою «історичного моменту». Якщо певне явище заслуговує на критику, не варто відшукувати якісь позитивні моменти на кшталт: «... для їх [норм законодавства Російської імперії] застосування в умовах нового соціального

ладу необхідна була відповідна класова інтерпретація, що здійснюється за допомогою революційної правосвідомості...» [9, с. 47]. Не зовсім зрозуміло про яку класову інтерпретацію йде мова, у державі в якій прийняті три Декрети про суд, де за переписом 1897 року 74,57% населення працювало у сільському господарстві, 9,34% були зайняті в обробній промисловості та ремеслах, а інші професії мали значно менші показники [10, с. 96]. Завдяки цим статистичним даним не важко встановити який клас мав найбільшу вагу у Російській імперії та в перші роки радянської Росії – «центром ваги російського соціального питання є аграрне питання, [...] питання про відношення землеробів і землевласників». Про це ж зазначають більш гостро: «[...] в основі не тільки благополуччя, а й існування всіх інших суспільних класів, і всього народного і державного господарства лежить саме праця, – землеробська праця, на якій і тримається усе інше» [10, с. 147]. Ця інформація свідчить не на користь аргументації авторки, яка, до того ж, перегукється з виправданнями Леніна стосовно запровадження революційної свідомості як способу правового регулювання: «Нехай кричать, що ми, не реформуючи старий суд, одразу віддали його на злам. Ми розчистили цим дорогу для справжнього народного суду і не так силою репресій, як прикладом мас, авторитетом трудящих, без формальностей, з суду, як знаряддя експлуатації, зробили знаряддя виховання на міцних основах соціалістичного суспільства» [11, с. 270].

Варто погодитися з думкою про те, що розуміння комунізму сформоване Марксом та Енгельсом, було викривлено роботами Леніна та Сталіна, які заклали основу радянського комунізму. «Вчення Маркса про неминучу революцію пролетаріату та побудову комуністичного безкласового та бездержавного суспільства – це поєднання наукового знання та пророцтва про останніх, які стануть першими, про Град Божий на Землі» [12, с. 230]. Утопічність цієї форми, на нашу думку, неминуче впливала на усі сфери життя громадян СРСР, завдаючи шкоди еволюційним процесам у суспільстві. Цей вплив не міг оминати й правового регулювання, яке з легітимного, з точки зору червоного терору, достатньо швидко перетворилося на суцільну позитивно-правову зарегульованість. Радянська правова доктрина почала стрімко відкидати свободу дискреції та розсуду, єдиною санкціонованою державою доктриною праворозуміння стала доктрина позитивного права. Органи державної влади мали змогу діяти виключно на основі законів та підзаконних нормативно-правових актів. Таке становище та подальша тенденція на ще більше зміцнення «законності» призвела до появи великої кількості інструкцій, положень, рекомендацій та інших правових актів, норми яких змушували органи державної влади,

фактично, діяти у рамках казусів, при цьому, що логічно, можливості для розсуду були, здебільшого, відсутні.

Існували й такі інтерпретації, за яких наявний стан справ вважався провокуючим на більший розсуд: «командно-адміністративна система набула, по суті, становища господаря у суспільстві, здобувши водночас такі недуги, як бюрократизм, громіздкість, закостенілість організаційних форм тощо. Вихідна основа таких негативних явищ у державному управлінні – розсуд» [13, с. 27]. При цьому автор цієї інтенції, певно, вже абсолютно забув саму сутність комунізму, за якого право вважалось інструментом примушення мас, тому, за повного встановлення комунізму право має зникнути [14, с. 6]. Звичайно, необхідно враховувати що ця стаття написана у часи курсу на перебудову та гласність, яка включала відміну командно-адміністративної економічної моделі й переходу до ринкових відносин. Однак, така знижка не відмінює того факту що суспільний порядок усе ще був тоталітарним, влада партії була непорушною навіть включаючи курс на плюралізм. Нині можна констатувати що ідея тоталітарної держави з владою правлячого класу робітників та селян, а насправді непорушною владою комуністичної партії, точніше вузького кола осіб впливали на те, що дискреція не могла існувати в силу того що кожен управлений суб'єкт адміністрування, суддя, чи інший правозастосувач щораз створював би нові норми які могли йти в розріз із безпекою існування тоталітарної держави. Усе це накладається на викривлене розуміння права, «соціалістичну законність», яку нині доцільно розуміти наступним чином – «суворе дотримання юридичних правил (норм права) всіма особами та суб'єктами, крім самої держави, яка в силу своїх політичних цілей та з посиланням на волю народу і вигоду для правлячого класу, здатна відступати від цих правил, ігноруючи або довільно змінюючи їх» [12, с. 241]. Дійсно, радянське право почалося з хаосу революційної правосвідомості, з вільності інтерпретацій та створення власних норм кожним правозастосувачем, що могло призвести до повної відміни права й заміни її штучними судженнями які засновані на пошуку позитиву чи негативу для пролетаріату та революції, з врахуванням позиції партії та уряду. На думку дослідників «у більш очищеній формі, це був би орвеллівський світ повної правової невизначеності, світ без будь-яких суворих чи передбачуваних процедур або умов, а також без будь-яких писаних законів» [12, с. 246].

Нашу думку підтверджує такий висновок: «Правове регулювання, засноване на класовій свідомості, видається привабливим та зручним для тоталітарної системи. Проте подібна правова система поширює владу серед величезної

кількості чиновників та суддів, які щодня ухвалюють закони. [...] Чиновники та судді стають авторитетними законодавцями, що суперечить тоталітарній централізації влади. У відповідь радянський уряд видав величезну кількість декретів, інструкцій та наказів, які суворо обмежують довільну владу чиновників та органів, щоб регулювати діяльність державних суб'єктів, але залишити місце для ситуацій, коли держава може бути зацікавлена у збереженні правової невизначеності. Метою режиму було не надання чиновникам необмеженої свободи дій, а дозвіл їм ігнорувати правові норми під час переслідування політичних противників або використання примусової праці ув'язнених, щоб у разі потреби держава могла покарати цих чиновників за свавілля» [12, с. 246]. Про це ж викладено й в уже згадуваній нами статті 1990 року, звичайно, у більш радянській манері, враховуючи час її написання: «Командно-адміністративна система, що склалася у нашій країні, принесла в проблему вільного розсуду багато власне нового. За роки володарювання вона видала сотні тисяч правових приписів, прагнучи регулювання до найдрібніших деталей діяльності підприємств, установ, громадських утворень, творчих спілок, громадян у сфері політичного, господарського та суспільного життя. Законодавцем стали зрештою переважно відомства. У той же час командно-адміністративна система всіма заходами прагнула залишити для себе сферу державного керівництва зоною вільного розсуду, а основним результатом такого прагнення став стан крайньої приниженості закону. Не пов'язувати себе правовими вказівками, але нескінченно плодити їх для нижчих – така основа вільного розсуду. В наявності був, таким чином, великий соціальний та правовий парадокс: правотворчість для інших і вільний розсуд для себе: закон не оминув, не підмінили іншими нормативними актами, його взагалі немає. Вільний розсуд прийшов не замість закону, а на його місце» [13, с. 25–26].

Висновки. Таким чином, існування розсуду та дискреції в часи СРСР було можливим лише в неоднорідному, викривленому стані, який був покликаний використовуватися як засіб свавільного обходу законодавства, замість продовження його ролі і заповнення можливих лакун у правовому регулюванні. Імовірно, через це й досі, вже в Україні, можна віднайти заклики до зменшення дискреції та розсуду які, на думку авторів цих закликів, є широким полем для свавілля та корупції. На нашу думку, дослідження означеної проблематики необхідно проводити з позиції що революційна правосвідомість, як така, не є правосвідомістю, стаючи джерелом права, а є свавільною дискрецією що була санкціонована радянською владою.

Література

1. Hobbes T. *Leviathan, or the Matter, Forme, & Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civill*. 1651. *McMaster University Archive for the History of Economic Thought*. URL: <https://econpapers.repec.org/RePEc:hay:hetboo:hobbes1651a>
2. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат. Харків: Фоліо, 2018. 410 с.
3. Декреты Советской власти. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. I. 640 с.
4. Декреты Советской власти. Москва: Политиздат, 1964. Т. III. 450 с.
5. Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша, Ч. 1. Київ, Харків: Оригінал, 2005. 800 с.
6. Губар С. В. Ідеологічні засади правового регулювання діяльності органів кримінальної юстиції в УСРР. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1-2. С. 171–183.
7. Пархоменко Н.М. Революційна правосвідомість і правопорядок в умовах сучасних перетворень. *Альманах права. Правовий світогляд: людина і право*. 2014. Вип. 5. С. 38–44.
8. Іванова А.Ю. Правосвідомість як джерело права у перехідних державах: (на прикладі Української революції 1917–1921 рр.). *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 52–60.
9. Козаченко В.М. Революційна правосвідомість: темпоральні виміри. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 44–48.
10. Рубакин Н.А. Страна. Народ. Сословия. Классы: опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства (на основании официальных и научных исследований). Санкт-Петербург, 1912. 218 с.
11. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Издание 5. М.: Издательство политической литературы, 1974. Том 35. 600 с.
12. Vovk D. *Soviet Law and Political Religion. Law as Religion, Religion as Law* / Eds. D. Flatto & B. Porat. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. P. 225–247. DOI:10.1017/9781108760997.010
13. Манохин В.М. Правовое государство и проблема управления по усмотрению. *Советское государство и право*. 1990. № 1. С. 23–30.
14. Гойхбарг А.Г. Пролетариат и право : сборник статей. Москва : издание Народного комиссариата юстиции, 1919. 112 с.